

Wilhelminapark

door drs. A. Plevoets

Wilhelminapark is de relatief jonge naam (1898) voor de kern van de, van oorsprong middeleeuwse, nederzetting de Veldhoven.

Vanwege de gaafheid van de structuur van het driehoekige plein is het Wilhelminapark van belang voor de nederzettingsgeschiedenis van de stad. Met het gebied Heuvel-Heuvelstraat-Oude Markt-Nieuwlandstraat is het de oudste verstedelijkte kern.

Daarnaast illustreren verschillende bouwwerken aan en direct achter het plein de sociaal-economische geschiedenis van Tilburg. Diverse bouwwerken zijn bovendien van belang vanwege hun architectonische kwaliteiten. Vrijwel alle maken zij deel uit van het oeuvre van Tilburgse architecten.

Het stadspark in de open ruimte van het plein vormt een harmonisch geheel met de structuur en de omringende bebouwing. Op zichzelf al is het van grote landschappelijke waarde.

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van agrarische driehoekige bewoningskern uit de middeleeuwen naar een verstedelijkt gebied in de 19e eeuw op beknopte wijze geschetst. Daarbij worden enkele monumentale objecten vermeld die deze ontwikkeling en de huidige cultuurhistorische waarde van het gebied illustreren.

De middeleeuwse nederzetting

Het driehoekige plein dat nu Wilhelminapark heet, vormde de bewoonde kern van de middeleeuwse agrarische nederzetting de Veldhoven. Deze herdgang lag centraal in het Tilburgse gebied. In ruimere zin werd de nederzetting begrensd door het Quaad End in het westen, het Goirke in het noorden, het Groeseind en de molen in het oosten en de Logt en den Bystere (Besterd) in het zuiden.

Het Quaad End vormde de grens met de straatnederzetting de Hoeven. Aan de Hoevense kant van het Quaad End lagen de buurtschapjes de Herstal en de Bokhamer. Kwaadeindstraat en Bokhamerstraat herinneren nog aan deze oude veldnamen. In het noordwesten grensde de Veldhoven aan de nederzetting de Hasselt. In dit grensgebied bevond zich vanaf het eind van de middeleeuwen het kasteel van de heren van Tilburg met bijbehorende landerijen (de Cleyn Hasselt). Het Goirke, nu Julianapark, vormde de grens met de

"Heydsyde", de oude naam voor de Heikant.

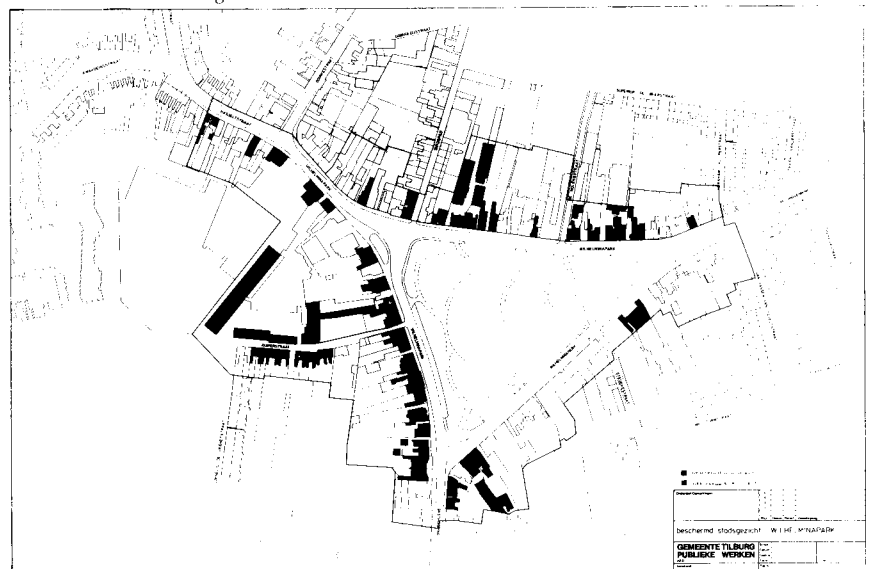
De naam Goirke duidde op een woeste en moerassige streek. De woeste gronden waren "gemeynt", d.w.z. dat de Veldhovense boeren gemeenschappelijk gebruik ervan maakten om plaggen te steken e.d. Aan de Heikantse kant van het Goirke lag een goed "ter Lynde", waarschijnlijk een middeleeuwse ontginningshoeve tussen de heidevelden. Nu herinnert er nog de naam Lijnsheike aan. Aan het Goirke stonden geen huizen. Hoewel de kern van het Goirke ook een driehoekige vorm heeft, heeft deze driehoek niet dezelfde oorsprong als het Wilhelminapark. Hier is sprake van een splitsing van wegen aan de grens van een nederzetting, die later tot pleinvorming geleid heeft. Een vergelijkbare pleinvorming heeft plaatsgehad op de splitsing Groeseindstraat-Veldhovenring.

In het noordoosten werd de grens van de nederzetting gevormd door het Groeseind waar in de buurt van de Hoefstraat enkele boeren woonden. Achter het Groeseind lag weer woeste grond, hier waarschijnlijk bos. Uit wat latere tijd zijn ten oosten van het Groeseind grotere boscomplexen bekend, de Raubraken.

Naar het zuidoosten toe lag de grens met de nederzetting Loven meteen achter de molen, bij het tegenwoordige Rosmolenplein. Hier stond al in de late middeleeuwen een windmolen die aan de adellijke heren van Tilburg toebehoorde. Via de Molenstraat die toen al zo genoemd werd, was de molen verbonden met de nederzettingkern. In het zuiden lag weer een groot stuk woeste grond, den Bystere genaamd. Er stond hier in de buurt maar een enkel huisje. De verbinding met de nederzetting Heuvel was de Koestraat, die al in de middeleeuwse bronnen zo genoemd werd omdat daarlangs het vee vanaf de Heuvel naar de woeste gronden werd geleid. In het zuidwesten lag waarschijnlijk ook weer woeste grond. In latere bronnen komen we in dit gebied de namen de Logt en net over de grens met de nederzetting Kerk en Heuvel de Noordhoek tegen.

Het grote akkercomplex van de ne-

De voorgestelde begrenzing van het stadsgezicht Wilhelminapark en de daarin voorkomende waardevolle bebouwing.

De noordzijde van "het park" ca. 1915, links op de hoek een van de weinige nog aanwezige combinaties van woonhuis en bedrijfsgebouwen op een perceel (nr. 112).

De nog steeds ongeschonden westwand ca. 1915.

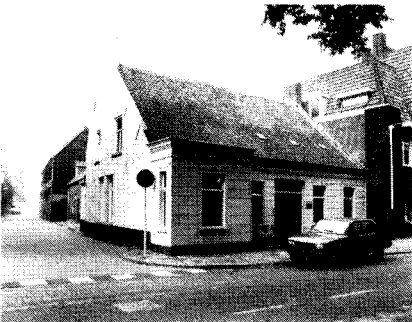
derzetting lag waarschijnlijk tussen de huidige Goirkestraat en de Hoefstraat. Door ontginning van de woeste gronden aan de grenzen van de nederzetting breidde het landbouwareaal zich in de loop der eeuwen steeds meer uit.

De lage beekdalgronden lagen langs een waterloop die door de nederzetting stroomde. In latere bronnen werd deze het Maasje genoemd.

Samenvattend kan men zeggen dat er aan de grenzen van de nederzetting slechts hier en daar een boerderijtje stond dat diende als basis voor verdere ontginning. Wat meer bebouwing stond er aan de molen en aan de echte kern, de driehoekige "plaetse".

Vergeleken met de andere Tilburgse driehoeken was de open ruimte van de Veldhoven nogal groot. Vanuit dit plein vertrokken drie

De leerlooierij op nr. 112 en de westwand nu.

hoofdwegen naar de verschillende delen van de nederzetting, waar zij in boogvorm doorheen liepen. De huidige Gasthuisring, Veldhovenring en Hasseltstraat zijn dus hoofdwegen geweest in deze middeleeuwse structuur. Buiten de driehoek splitsten deze hoofdwegen zich zoals bij de Kwaadeindstraat-Hasseltstraat en Groeseindstraat-Veldhovenring/Molenstraat. Bij de eerstgenoemde splitsing begint ook de Goirkestraat. We hebben de indruk dat deze straat een jongere verbinding met het Goirke is of in de middeleeuwen een secundair belang had als akkerpad.

Pre-stedelijke kern

Een belangrijke factor in de ontwikkeling van deze agrarische nederzetting naar een stedelijk gebied in de 19e eeuw is de opkomst van de textielnijverheid geweest. Al voor de 16e eeuw produceerde men in Tilburg laken voor een grotere markt. Over het ermee samenhangende handelsverkeer is bekend dat er in de 16e eeuw al contacten bestonden met Breda en Antwerpen, 's-Hertogenbosch en vooral met het Langstraatgebied, en via dat laatste met de Hollandse steden. Het is interessant te zien hoe dat handelsverkeer hier langs interne verbindingen verliep en hoe de Veldhoven daarbij gesitueerd was. De belangrijkste Tilburgse nederzetting was al Kerk en Heuvel. Het verkeer met Breda en Antwerpen verliep daarheen via Korvel, het verkeer met Den Bosch via Loven en het verkeer met de Langstraat en Holland via de Hasselt en de Veldhoven. Zo maakten de twee westelijke poten van de driehoek deel uit van de belangrijke verbinding met de Langstraat. Ook de derde poot van de driehoek speelde een rol in de interlokale verbindingen: via het Groeseind ging het naar Berkel en Udenhout en via de Veldhovense molen en door de nederzetting Loven naar Oisterwijk, Vught en Den Bosch. Waarschijnlijk verklaart deze gunstige ligging de ontwikkeling van de Veldhoven tot belangrijke kern in het Tilburgse gebied.

Milieu problemen

De nijverheid had de landbouw op het einde van de achttiende eeuw nog niet geheel uit het Veldhovense straatbeeld verdrongen. Behalve de bebouwing aan het plein en de hoofdwegen bestond de Veldhoven nog grotendeels uit velden, doorsneden door oude akkerpaden. Op de Veldhovense driehoek lieten de boeren zelfs hun beesten nog weiden en drinken.

Vanaf 1781 was het wel verplicht ze aan touwen te leggen. De textielnijverheid zorgde al vroeg voor milieuvervuiling. De drinkplaats van het vee was door een aarden wal gescheiden van twee wolspoelkuilen, een voor witte, de andere voor gekleurde wol. De wal weerhield het vee om van het verkeerde water te drinken, maar natuurlijk werd door het grondwater ook de drinkkuil vervuild. De wol werd eerst vermengd en opgemaakt met terpentijn en daarna gewassen met een stinkende vloeistof waarin urine. Tot slot werd de wol in de spoelkuilen schoongespoeld, waardoor het water ernstig vervuilde. Ook het bronwater van de bewoners rond het plein werd natuurlijk vervuild. Om dit water toch te kunnen drinken werd het vermengd met zuurdeeg en roggemeel en gekookt, van de lucht afgesloten en gegist. Omdat de kern lager lag dan de andere Tilburgse kernen kwamen in de Veldhoven nogal wat infectieziekten voor door grondwatervervuiling.

Tussen de herenhuizen aan "het park" de ingang van de Kuiperstraat waaraan nog steeds tegenover de bedrijfsgebouwen de arbeiderswoningen staan.

In 1648 bleek in de Veldhoven relatief meer land in cultuur gebracht te zijn dan in de andere nederzettingen. Er stonden toen 115 huizen en huisjes. Uit de bebouwingsdichtheid in vergelijking met andere nederzettingen kunnen we afleiden dat er waarschijnlijk al een aantal huizen stond dat niet meer primair een agrarische functie had. Van de bebouwing uit deze periode is niets meer overgebleven. In 1981 werd aan de Molenstraat 1-3 het molenhuis gesloopt dat bij de Veldhovense molen hoorde en uit ca. 1600 dateerde.

De centrumfunctie van de driehoekige kern is in de loop van de 17e en 18e eeuw verstevigd. In 1693 werd aan de Veldhovense driehoek een school geopend, die al gauw op die in de herdgang Kerk na het grootste aantal leerlingen kende van de vier Tilburgse scholen.

Uit de 18e eeuw zijn gedetailleerde gegevens bekend over de bebouwing in de verschillende Tilburgse herdgangen. De herdgang Veldhoven komt uit de huizentellingen

naar voren als de meest bebouwde op Kerk en Heuvel en de Heikant na. De Heikant was daarentegen veel uitgestrekter en dus minder dicht bebouwd.

In 1737 telde men in de herdgang Veldhoven 138 huizen, in 1791 133. Men moet daarbij bedenken dat zich in geheel Tilburg een crisis had voorgedaan in het midden van de eeuw. Toch was op het eind van de 18e eeuw het relatieve belang van de Veldhoven versterkt.

De bebouwing concentreerde zich in de 18e en 19e eeuw nog steeds rond het driehoekige plein waar min of meer aaneengesloten gevelwanden waren ontstaan. Oude foto's tonen enkele "breedhuizen" die waarschijnlijk van lakenkooplui en/of ondernemers zijn geweest. De meeste huizen waren eenlaags maar een aantal had twee verdiepingen aan de voorzijde en een steil aflopend dak aan de achterzijde. Rond 1900 zijn de meeste van deze huizen vervangen door hogere herenhuizen. Slechts enkele bouwwerken uit de 18e, begin 19e eeuw zijn

overgebleven. Curieus is het brandspuithuisje wat in 1782 gebouwd werd boven de waterloop aan het begin van de in oorsprong huidige Gasthuisring (no. 8).

Van bijzondere industrieel-archeologische waarde is het huis met leerlooierij aan het Wilhelminapark 112 dat uit de 18e eeuw dateert en een van de oudste herinneringen is aan de nijverheidsontwikkeling aan de Veldhoven. Eind 18e eeuw stonden er hier meerdere fabriekshuizen: woonhuizen van ondernemers en tegelijkertijd bedrijfspanden. Wilhelminapark 44 en 129 hebben een dergelijke oorsprong. Iets verder van de driehoek, Veldhovenring 90-94, staan panden die uit de 18e, mogelijk zelfs 17e eeuw dateren. Omstreeks 1800 waren ze in gebruik als lakenfabriek- en lakenververij van J.A. van Spaendonck. Het steile dak aan de achterzijde van de panden met de kapconstructie laat de oude bouwgeschiedenis van deze panden nog zien.

Op het eind van de 18e eeuw tref-

De noordwestelijke uitlopers van de driehoek van de Veldhoven. Links de zuidzijde daarvan met vroegere fabrikantenwoningen (nrs. 7 en 6). Rechts de noordwand met op de hoek van het Smidspad de vroegere politiepост (nr. 126).

fen we op de Veldhoven bekende namen aan uit de Tilburgse fabrikanterwereld zoals Mutsaers, Verbunt, Dams en Swagemakers. Door de aaneengesloten bebouwing aan het plein en de aanwezige nijverheid had dit gebied op het eind van de 18e eeuw een vroegstedelijk karakter gekregen.

Tilburgs tweede centrum

De ontwikkeling van de Veldhovense driehoek tot Tillburgs tweede centrum zette zich in de 19e eeuw geleidelijk door. In het begin van de vorige eeuw stond hier voor korte tijd de Joodse synagoge. In 1830 waren aan het plein onder andere gevestigd een arts, een wijnkoper, verscheidene winkeliers, het eerste Tilburgse ziekenhuis, een kolfbaan, een school, de herberg "de Roode Haan" (op dezelfde plaats als de huidige) en een aantal fabriekshuizen. Hieronder bevonden zich vier leerlooierijen, de lakenfabrieken van Swagemakers en Mutsaers en één van Tilburgs grootste brouwerijen waar men

bruin en licht bier brouwde voor meer dan de lokale markt. In 1878 bouwde de toenmalige eigenaar, Van Roessel, een groot herenhuis, waarachter nog 19e-eeuwse delen van de brouwerij zijn overgebleven (Wilhelminapark 122-123). Uit het midden van de 19e eeuw dateren nog de huizen Wilhelminapark 33a-35, waaraan later weliswaar wat is bijgebouwd, maar die nog een fraai beeld gaven van de 19e eeuwse bebouwing. Ertegenover bevindt zich nog een wit gepleisterd, zogenaamd kops huis (no. 10). Dergelijke kopse huizen vinden we ook nog aan een andere poot van de driehoek: Hasseltstraat 289, 293 en 303.

Foto's uit ca. 1890 geven nog de aaneengesloten rijen brede huizen van de goeuden te zien. Ze zijn merendeels nog zonder verdieping en er achter gaan, opstrekkend op de percelen, de bedrijfsgebouwen schuil.

Bij de overgang naar de 20e eeuw worden de meeste huizen van dit type vervangen door herenhuisen in eclecticismische stijl. Tilburgse ar-

chitecten zoals De Beer, Donders, Van Hoof, trachtten door vormelementen te ontlenen aan neo-classicisme, neo-gotiek, neo-rennaissance en Jugendstil de panden een deftige allure te geven die paste bij de grootondernemers rond de eeuwwisseling.

In de eerste decennia van deze eeuw vonden ook de eerste grotere doorbaken van de straatwanden plaats. Aan de noordzijde vestigde zich een klooster, aan de zuidzijde een kindertehuis. De in 1913 aan de zuidzijde gebouwde zuivelinrichting in Jugendstil heeft een grote monumentale waarde en is reeds eerder op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.

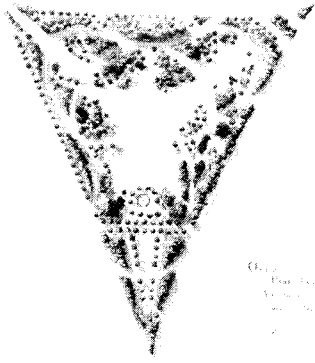
Aanleg van het park

Geheel in overeenstemming met de deftigheid van een groot deel van de bewoners en hun huizen is de aanleg van een representatief stadspark op de open ruimte binnen de driehoek.

Met de aanleg werd begonnen in het najaar van 1897, zodat het park

De 19e-eeuwse panden aan het einde van de Gasthuisring met daartussen het brandspuithuisje (l.b.), de zakenpanden om de hoek aan de zuidzijde van het park, waaronder de opvolger van herberg "De rode haan" (r.b.). De melkfabriek verderop is reeds een industrieel monument (l.o.). De noordzijde van het park heeft zijn voorname karakter behouden (r.o.).

Het oorspronkelijke ontwerp van parkarchitect Springer.

het jaar erop, het kroningsjaar van koningin Wilhelmina, gereed was. In het park kwam een vijver met fontein en rustieke brug. Er werden 19 gaslantaarns in geplaatst. Een klein deel van de aanwezige iepen werd gehandhaafd in de nieuwe aanleg naar ontwerp van L. Springer. De omwonende notabele burgerij schonk twee gietijzeren beelden van liggende herten die aan weerszijden van de hoofdingang tegenover de Gasthuisstraat geplaatst werden. Een nieuwe mu-

ziekiosk verving een eerdere en kon dienst doen voor de op de Veldhoven gevestigde muziekso-ciëteit "Orpheus".

Het park werd op 12 september 1898 bij gelegenheid van de kroningsfeesten geopend door burgemeester J.F. Jansen, onder andere door het planten van de nog bestaande "Wilhelminalinde". De kiosk en de herten zijn inmiddels verdwenen. In 1926 werd op de noordwesthoek, tegenover het Smidspad, een standbeeld onthuld van Petrus Donders, vervaardigd door het atelier J.P. Maas en zonen te Haarlem. Het park is weliswaar steeds naar de eisen van de tijd bijgehouden, maar de oorspronkelijke aanleg is nog steeds aanwezig.

De ontwerper, Leonard Springer, heeft een nationale allure. Geboren te Amsterdam in 1855, begon hij zijn loopbaan in de gemeentekwekerij aldaar. In 1878 vestigde hij zich in Amsterdam als zelfstandig tuinarchitect. Hij ontwierp vele parken en adviseerde bij de aanleg van villawijken. In Amsterdam is het Oosterpark van hem, in Haarlem de inrichting van De Hout. Van deze Haarlemmerhout publiceerde hij in 1896 ook de geschiedenis.

Textielcomplex

Aan de westzijde van het huidige park is aan de Kuiperstraat, een vroegere akkerweg, later achterontsluiting van bedrijfsterreinen van groot-industriëlen als Thomas de Beer, een rij typische laat-19e-eeuwse arbeiderswoningen gebouwd. Daarmee geeft dit deel van het te beschermen stadsgezicht een goed beeld van de toenmalige situatie: arbeiderswoningen in directe relatie tot fabrieksgebouwen en juist achter de coulissen van de ondernemerswoningen.

Het resterende deel van het textielcomplex dateert uit ca. 1850 en 1890 en is bijzonder waardevol vanuit industrieel-archeologisch oogpunt. De arbeiderswoningbouw vormt de overgangsfase tussen de verspreid langs de lintstructuur staande half-agrarische woonvormen van wevers, spinners e.d. (veelal huisindustrie) en de 20e-eeuwse invulling van de open ruimte tussen de lintstructuur d.m.v. planmatige volkswoningbouw. Dit gedeelte van het stadsgezicht sluit qua structuur en functie bovendien uitstekend aan bij de in het te beschermen stadsgezicht Goirkestraat zichtbaar gebleven ontwikkeling.